

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАХУ СМЕРТІ: ТРУДНОЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті розглянуто три проблемні зони, які об'єднують значимі питання побудови та проведення емпіричного дослідження феномену смерті. Виділено такі групи труднощів: змістові (або сутнісні) труднощі (суб'єктивність досвіду смерті, брак психологічної інтерпретації); методологічні труднощі (проблеми методичного інструментарію, ступінь важкості завдань, обмеженість емпіричної вибірки, етика процедури проведення дослідження, збалансування кількісного і якісного підходів); психологічні труднощі (психологічні захисти проти страху смерті, свідоме і несвідоме ставлення до смерті). З'ясовано, що застосування комплексного підходу у дослідженні страху смерті нівелює ряд труднощів дослідницького процесу і дає можливість виходу на новий якісний рівень теоретизації, аналітико-синтетичних побудов, смислових конструкцій та масштабних узагальнень.

Ключові слова: страх смерті, труднощі емпіричного дослідження, методичний інструментарій, комплексний підхід.

*Відберемо у смерті головний її козир:
позбавимо смерть її загадковості,
придивимося до неї ближче,
звикнемо до неї, розмірковуватимемо
про неї частіше, ніж про що-небудь інше...*

М. Монтень

Проблема смерті є свого роду вічною таємницею в індивідуальній і науковій рефлексії. Прагнення розгадати цю таємницю веде до того, що будь-яке дослідження, пов'язане з феноменом смерті, неминуче підпадає під вплив її глибинно-сакральної сутності і, водночас,

зустрічається з низкою емпіричних проблем, що виникли у процесі її дослідження.

Тема смерті довго була для академічної науки табуованою. Через метафізичну природу і неоднозначність категоризації феномену смерті абсолютно закономірним здається факт недостатньої розробленості методології дослідження смерті. Останні три десятиліття в емпіричних соціальних науках спостерігався постійний, хоча і слабкий потік досліджень на тему смерті. У чому ж причина такого методологічного дефіциту і чому попри незгасаючу зацікавленість цією темою і досі існує ряд труднощів, які нерідко виступають помітним буфером при спробах глибше зазирнути у задзеркалля проблеми смерті та страху перед нею, що неодмінно не оминуть і нас як дослідників цього неоднозначного феномену?

Постановка проблеми. Численні дослідження страху смерті, що проводилися вітчизняними та зарубіжними авторами (А. Адлер, Л. Бінсвангер, А.А. Баканова, Ф.Е. Василюк, С.Л. Вороб'їова, Л.П. Грімак, Дж. Грінберг, У. Джемс, Е. Еріксон, Р. Кастенбаум, А.А. Леонтьєв, Н.Е. Покровский, А.П. Попогребський, Ф. Ріман, В.А. Роменець, В. Франкл, Е. Фромм, Чжу Чжи-Сянь, Хан Цзинь Чжи тощо), породили безліч різних уявлень, визначень, понять, концептів та інтерпретацій. Причини такої множинності, а разом з тим і різномірності, полягають не тільки в складності і різнобічності досліджуваного феномену, яке практично неможливо охопити і адекватно відобразити в одному понятті, але і в різних методологічних підходах, дискурсах, соціально-культурних традиціях ставлення до означуваного явища. У науковій літературі яскраво простежується тенденція представлення феномену смерті у певному смисловому континуумі: з переважанням досліджень впливу страху смерті на життя особистості у деструктивному ключі з

поступовим, помірним просуванням до конструктивного полюсу, де смерть набуває позитивних значень і стає важливим ресурсом для людини у процесі її світобудови.

Психологія страху смерті за своєю внутрішньою неоднорідністю та множинністю інтерпретацій стимулює диференціацію дослідницьких напрямів, зміст яких поверхово торкається природи феномену смерті без надмірного занурення у процес пізнання. Зміст поняття смерті, його численні історичні поняттєві трансформації, способи тлумачень та пояснень феномену зазнають переосмислень, потребують нових «прочитань», залишаючись часто поза межами усвідомлення. Така ситуація у системі танатологічних досліджень підживлює, використовуючи вслід за М.М. Слюсаревським поняття парадигмальний «зсув» у психологічній науці [5], тим самим конститууючи про необхідність зміни природничо-наукової парадигми на гуманітарну або про їх гармонійне поєднання задля вирішення спірних проблемних питань, що можуть виникнути у дослідника феномену смерті [2].

Метою цієї статті є виділення основних проблемних зон у психологічному дослідженні страху смерті та визначення можливих шляхів подолання цих труднощів.

Аналіз проблеми науковцями. Дослідженням страху смерті та проблемами інструментального оснащення емпіричних процедур займалися ціле коло дослідників, що використовували як стандартизовані методики, так і проєктивні. Значний доробок праць припадає на долю зарубіжних авторів (V. Florian, S. Kravetz P. Wong, J. Reker, J. Gesser тощо), роботи яких досить активно і успішно адаптовуються (Т.А. Гаврилова, К.А.Чистопольська). Попри значний дефіцит представленості досліджень страху смерті з залученням експериментальних методик, все ж у рідкісних випадках їх

можна зустріти [8]. Найпоширенішими методами дослідження феномену смерті є опитування у формі авторських анкет [1], асоціативний експеримент та цілий арсенал проєктивних методик [4] тощо.

Аналізуючи сучасний стан танатичних досліджень і спираючись на наш власний досвід проведення дослідження страху смерті можна виділити певні проблемні зони, які висвітлюють основні труднощі, які виникали на різних етапах дослідницького процесу.

Виходячи з логіки і специфіки самого дослідження страху смерті першою доцільно розглядати групу труднощів, яка пов'язана зі **змістовними (або сутнісними) питаннями**. Тривога або страх смерті в своїй первинній формі зустрічаються рідко. Танатична тривога подібна до кисню, який, виділяючись, швидко вступає в реакцію з іншими психічними процесами (відчуття самотності, страх перед невідомістю, тяжіння до ризику тощо). Тут мова йде про певну «феноменологічну тінь», коли сам феномен зафіксувати або вловити важко через його включеність або вбудованість в інші феноменологічні структури, які смерть може відтіняти своєю присутністю.

Першою із таких труднощів можна назвати *відсутність справжнього (завершеного) досвіду смерті людей, що призводить до певної умовності даних, які ми отримуємо*. Тобто, як би ми не намагалися описати те, що лежить за межею життя, ми все одно використовуємо категоріальну сітку, сплетену з тих значень і понять, які ми запозичуємо із реального проживання нашого життєвого досвіду. Все, що лежить поза досвідом не може бути належно усвідомлено. Ми можемо якимось чином уявляти смерть, якимось до неї ставитися, приймати або ігнорувати, але всі ці когнітивно-емоційні маніпуляції будуть проходити через фільтр самого життя. Відповідно, смерть є контекстуально вплетеною у життя, його важливою

невід'ємною частиною, яка здійснює безпосередній і опосередкований впливи на процес життєконструювання та розбудови особистістю власного життєвого світу.

Інакше кажучи, яким би об'ємом інформації ми не володіли про смерть, вона все одно залишатиметься обмеженою досвідом і уявою людини, яка є одним із найважливіших психічних процесів, який вибудовує містки між нами і простором, в якому ми відводимо місце смерті. Такі «інтерпретаційні схеми» є у кожного і сформовані вони виключно завдяки внутрішній реальності, носієм якої є особистість.

До проблем, що мають відношення до змістовної частини танатопсихологічних досліджень, можна *віднести переважання в описі результатів даних статистичної обробки, а не їх психологічної інтерпретації*. При такому підході нівелюються глибинні аспекти досліджуваного феномену смерті, який втрачає свою духовну та екзистенційну сутність і перетворюється на сухі категоризовані дані. Глибинне танатичне переживання, яке може виникнути під час ситуації зіткнення зі смертю і бути пролонгованим у часі за інтенсивністю і якістю свого прояву, з усім спектром його можливих форм і наслідків, часто губиться серед таблиць і гістограм, цифри яких явно потребують оберненого процесу повернення до людини, до її індивідуального, унікального, неповторного досвіду.

До другої групи труднощів можна віднести **методологічні (або інструментальні) труднощі**. По-перше, значна кількість методичного інструментарію не відповідає тому, що вони вимірюють, піднімаючи важливе питання валідазації психодіагностичного інструменту. Як наслідок виникає певний розрив між теорією та практикою, яка обмежена інструментарієм для обслуговування такої специфічної категорії як смерть. Автори не завжди пояснюють зв'язок своїх припущень, сформованих у

питаннях опитувальників, з концептуальним змістом того явища, яке досліджується. По-друге, переважна більшість інструментів оцінюють лише страх перед смертю і ставлення до смерті. І зовсім небагато існує шкал для вимірювання прийняття смерті. Ще одним недоліком більшості перерахованих методик є їхня одновимірність (Sarnoff and Corwin, Boyar, Tolor and Reznikoff, Handal, Templer, McMordie). Ця заощадливість у вимірюванні страху смерті і пов'язаних зі смертю подій є значним недоробком в інструментальній системі танатологічного дослідження. З метою нівелювати ці методологічні недоліки, нами було здійснено адаптацію багатовимірного опитувальника страху смерті Й. Вітковські, який побудований за принципом нелінійного підходу до вимірювання страху смерті, включаючи шкали страху смерті і вмирання, орієнтовані на власне Я і на Іншого, на заперечення та прийняття природи людської скінченності [9].

Ще одним методологічним обмеженням у дослідженні страху смерті (та і не тільки його) є *залучення до емпіричної вибірки представників лише однієї вікової групи* (зазвичай студенти психологічних факультетів). Слід тут згадати і про труднощі, які виникають при використанні якісної методології, особливо зі способами її стандартизації, надійності, валідності. Проте, саме якісна методологія може згладити проблему поверховості при дослідженні страху смерті статистично-орієнтованими (формалізованими) методами. Звідси виникає потреба у розробці феноменологічних і експериментальних методів дослідження, які дадуть змогу вивчити досліджуване явище по можливості максимально незалежно від дослідника-інтерпретатора. Все частіше у контексті методологічних труднощів у психологічній науці виникає *потреба у використанні комплексного підходу*, який

перереформатує проблему узгодження кількісного і якісного підходів у тенденцію збалансування різних методів збору інформації з тенденцією ускладнення математичного апарату її аналізу [6]. Таким чином зростає ймовірність підвищення достовірності отриманої інформації та забезпечення повноти її представлення [7].

До методологічної проблемної зони слід також зарахувати труднощі, пов'язані з рівнем складності досліджуваної теми смерті, яка проблематизує *ступінь важкості завдань*, які ми можемо ставити перед досліджуваними. Дослідники різних наукових областей, у тому числі і танатологи, слідуєть загальним принципам, які зобов'язані забезпечувати збереження благополуччя, гідності, прав, здоров'я і безпеки людей, які приймають участь у дослідженні. За останні два десятиліття низкою професійних організацій, включаючи психологічні асоціації, були складені докладні списки таких етичних правил проведення досліджень з людьми. Основним критерієм збереження етичності процедури дослідження смерті є добровільність участі у дослідницькому процесі, в якому слід уникати процедур, які могли б нанести небажаний удар на самопочуття людини або завдати стресогенного впливу на її загальний психологічний стан. Тому обов'язковою у дослідженні феномену смерті стає вимога пояснення респондентам загальних цілей дослідження, інформування про їхні права, у тому числі про право відмовитися від подальшої участі в дослідженні в будь-який момент зі збереженням абсолютної конфіденційності даних та забезпечення анонімності учасників.

Так, ряд методичних випробувань може викликати труднощі при їх виконанні (наприклад, буває важко уявити собі останній день свого життя; або ті чи інші завдання можуть викликати різку негативну емоційну реакцію,

відмову від подальшого проходження дослідження тощо). Якщо на етапі заповнення формалізованих методик (наприклад, шкала танатичної тривоги Темплера, багатовимірний тест вимірювання страху смерті Й. Вітковські), де потрібно лише обрати варіант відповіді, а не конструювати її самостійно, сильного супротиву з боку респондентів не спостерігається, то такий своєрідний внутрішній бунт, що призводить до втрати досліджуваних, виникає найчастіше на етапі роботи з якісними методиками (глибинне інтерв'ю, написання життєвого сценарію, написання власної метафори смерті тощо). Таку тенденцію можна пояснити тим, що питання відкритого змісту, які потребують більшого рівня суб'єктності від досліджуваного, можуть перейти межу між загальноприйнятим і глибоко-особистісним, навіть інтимним. У респондента з'являється відчуття небажаного вторгнення на його особисту територію, куди впускати нікого не хочеться. Таким чином, на цьому етапі дослідження відбувається відтік від 40 до 60% учасників, які були залучені на попередніх етапах дослідження. Поширеними відповідями на питання "Чому Ви не хочете далі продовжувати дослідження?" зустрічаються такі: "Не розумію, навіщо мені це потрібно?!", "не хочу і все", "мені неприємна ця тема", "вибачте, я сама не очікувала, що мені буде так важко це зробити", "не має часу", "і так погано, ще й про смерть пропонуєте думати" тощо. Тут мова йде, швидше за все, *про проблему екологічності і етичності самої процедури дослідження*, дотримання яких потребує високого рівня продуманості в послідовності та способі подачі інформації, в її структуруванні та розподілі (від найменш травмуючих завдань-стимулів до більш складних завдань, які потребують усвідомленої готовності респондента продовжувати дослідження та залучення його внутрішнього ресурсу заглиблюватися далі в пізнання

досліджуваної теми). На етапі виникнення таких труднощів, а вони можуть виникнути абсолютно на будь-якому етапі дослідження, відбувається відтік тих людей, які не витримують специфічного «тиску» теми смерті і відмовляються від подальшої участі у роботі, що породжує, відповідно, потребу у пошуку нових респондентів.

На цьому етапі промацування ґрунту на готовність і, безпосередньо, бажання учасника виконувати більш складні завдання дослідження, можуть виникати **труднощі психологічного змісту**. Однією із таких проблемних зон є *актуалізація психологічних захистів проти страху смерті, що часто призводить до спотворення результатів*. Як правило, людям притаманно уникати думок про смерть, вибудовуючи різні психологічні механізми захисту від страху смерті. Ми протестуємо проти смерті, кидаючи їй часто неусвідомлений виклик (алкоголізм, наркоманія, екстрим, ризик); йдемо в опозицію щодо страху смерті, активно використовуємо різноманітні методи боротьби із ним; компенсуємо страх смерті у пришвидшенні і набиранні обертів інтенсивності життя або ж ізолюємо себе від смерті, витісняючи її за межі свого власного життєвого світу, що може, як наслідок, призвести до психологічної кататонії – коли страх оволодіває людиною і вона стає не здатною на будь-який рух, дію, вчинок.

Крім того, деякі люди можуть навмисно спотворювати або фальсифікувати свої відповіді, керуючись мотивом зберегти або таким специфічним чином покращати свій соціальний імідж. Домінантний і явний прояв соціальної бажаності у відповідях респондента також може вказувати на специфіку його особистісних захистів щодо теми смерті, однією із причин яких є уникнення травматичних і неприємних спогадів і небажання їх воскресати у своїй пам'яті. Крім того, не

останню роль у виникненні психологічних захистів щодо ряду тем, пов'язаних зі смертю, відіграє культура, якісь речі замовчуючи, а якісь ховаючи під грифом секретності. Тому люди, зростаючи у певному соціальному просторі, можуть відчувати вплив таких традиційних уявлень, які не завжди можуть задовольнити внутрішні запити особистості у ситуаціях зіткнення зі смертю. Трапляються випадки, коли учасники навмисно перебільшують свій досвід, вихваляються особистою безстрашністю і навіть байдужістю до теми смерті, ймовірно, прагнучи відповідати певному соціальному стереотипу (наприклад, такому: «хлопці нічого не бояться») або бажанням здаватися більш досвідченими у цих питаннях, ніж вони є насправді.

Такі захисти можуть бути кристалізовані часом і стилем життя самої людини, а тому обійти їх або ж прослизнути повз їх щільну матерію є досить складним завданням, і, в першу чергу, з цим недостатньо добре можуть впоратися формалізовані опитувальники, які відтворюють, здебільшого, особливості і типи захистів від страху смерті, а не глибинну сутність самого феномену та його впливу на життя людини. Що ж стосується глибини, то тут актуальність використання якісних методів дослідження значно зростає. Якісний інструментарій забезпечує краще проникнення через товщу раціональності, прокладаючи доріжку до внутрішнього простору людини, який нею не усвідомлюється. До якісної методології дослідження феномену смерті можна віднести такі інструменти: малюнок смерті, незакінчені речення, нарративний аналіз, метафора смерті, метод включеного спостереження, метод аналізу документів, глибинне інтерв'ю тощо). Вибір конкретного методу якісного дослідження страху смерті стає не випадковим, а виходить із логіки побудови дослідницького процесу як результату

критичної рефлексії та прийняття професійного рішення в ситуації «діалогічної амбівалентності» співіснування різних позицій і теорій, причому, експлікація цих роздумів є критерієм валідності аналізу предмету дослідження як такого.

Виходячи з цих міркувань впливає ще одна складність, яка вимагає *розрізнення усвідомленого і неусвідомленого ставлення до смерті*. Ставлення до смерті, як і будь-яке психологічне явище, по своїй суті амбівалентне (від полюсу повного заперечення до полюсу тотального прийняття). Цей своєрідний континуум, по якому здійснюються протягом життя постійні переміщення від одного полюсу до іншого як окремої особистості, так і цілого суспільства, перебуває в системі координат свідомого/несвідомого, бажаного/дійсного, уявного/реального тощо. Свідоме ставлення до смерті може бути тотожним несвідомим проявам, різнитися у деталях або ж виступати антагоністом до іншого, породжуючи тим самим внутрішні конфлікти. На думку В.А. Роменця, виведення страху смерті із тіні підсвідомості дасть можливість не лише гармонізувати такі конфліктні зони, а й підзарядити енергетично і змістовно саме життя. Автор зауважує про потребу трансформації страху смерті в усвідомлення необхідності кінця як важливого компоненту в мотивації людської поведінки, в способах здійснення вчинку, у формуванні нових вчинкових установок та морального буття людини загалом [5]. Тому розглядаючи феномен смерті лінійно, в межах причинно-наслідкових зв'язків, є загроза втратити перспективу і можливість виходу на нові рівні інтерпретації, а, відповідно, і на нові рівні і способи взаємодії зі страхом смерті.

Що ж стосується ролі самого дослідника, то він має не лише забезпечити абсолютну конфіденційність і збереження психологічної рівноваги після проходження

усіх етапів дослідження, а й замотивувати респондента до самопізнання, пробуджувати у ньому бажання розкритися у дослідженні, максимально плідно розкривати внутрішній зміст свого внутрішнього світу. Звичайно, неприхована зацікавленість і живий інтерес до обраної теми з боку учасника значно полегшать процедуру дослідження і стимулюватимуть його до подальшого заглиблення у досліджувану проблему і знайомство з новими гранями власного Я.

Отже, говорячи про шляхи подолання труднощів у психологічному дослідженні страху смерті необхідно: дотримуватися загально психологічної етики, проявляти комунікативну толерантність та забезпечити екологічність процедури дослідження; проводити мотиваційну роботу з респондентами щодо прийняття участі у дослідженні; користуватися перевіреним, валідизованим, надійним методичним інструментарієм; підвищувати репрезентативність вибірки через залучення представників різномірних груп суспільства; приділяти більше уваги психологічній інтерпретації статистичних даних; балансувати у використанні кількісного і якісного підходів дослідження

Висновки.

Коло важливих проблем, що стосуються феномену смерті досить широке і різноманітне. Воно охоплює щонайменше три групи відносно самостійних, але в той же час тісно пов'язаних між собою значимих питань побудови та проведення емпіричного дослідження феномену смерті. Серед них виділено такі: а) *змістові (або сутнісні) труднощі*, що стосуються поняття, природи і змісту самого явища смерті (відсутність справжнього досвіду смерті людей, що призводить до певної умовності отриманих даних, переважання статистичних даних та недостатність психологічної інтерпретації); б) *методологічні труднощі*

(підбір методичного інструментарію, проблеми валідації та надійності психодіагностичних методів, ступінь важкості завдань, обмеженість емпіричної вибірки, проблема екологічності та етичності процедури проведення дослідження, потреба у збалансуванні кількісного і якісного підходів дослідження); в) *психологічні труднощі*, що відносяться безпосередньо до особистості (викривлення результатів через психологічні захисти проти страху смерті; розрізнення свідомого і несвідомого компоненту страху смерті).

Аналізуючи увесь спектр труднощів, проявлених у психологічному дослідженні страху смерті, простежуємо досить чітко потребу у комплексному підході, який відкриває перед дослідником простір нових ідей, змістів, значень, дає можливість виходу за межі традиційних уявлень і побудови нових смислових, аналітичних конструкцій, стимулюватиме до вищого рівня систематизації та узагальнень.

На основі комплексного підходу, узгоджуючи кількісну і якісну методології у дослідженні страху смерті, враховуючи вище зазначені труднощі, які можуть виникати під час дослідження, така методологічна «перестраховка» дає можливість отримати цілісну картину означеного феномену, попередити можливі помилки у дослідницькому процесі, організувати його оптимальне протікання і вчасно ліквідувати негативні наслідки страху смерті, знижуючи рівень його деструктивності і залучаючи конструктивні механізми взаємодії із ним.

Література

1. Абдулгалімова С.А. Психологические особенности преодоления страха смерти у старшеклассников с разными смысловыми стратегиями / С.А. Абдулгалімова // автореф. дис. канд. психол. наук. – Ростов-на-Дону, 2010. – 22 с.

2. Количественный и качественный анализ: органическое единство или автономия // Социс. – 2004. – №9. – С.3–14.
3. Лаба Л.Я. Способы интеграции качественных и количественных методов / Л.Я. Лаба // Социс. – 2004. – №2. – С.124-129.
4. Новожилова О.В. Восприятие смерти и жизненные планы людей, переживающих витальную угрозу / О.В. Новожилова // Вестник СПбГУ. – Сер. 12. – 2010. – Вып. 1. – С. 101–107.
5. Роменец В.А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой / В.А. Роменец. – К. : Либидь, 2003. – 232 с.
6. Слюсаревський М.М. Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М.М. Слюсаревський // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С.3–14.
7. Толстова Ю.Н., Масленников Е.В. Качественная и количественная стратегия: Эмпирическое исследование как измерение в широком смысле / Ю.Н. Толстова, Е.В. Масленников // Социс. – 2000. – № 10. – С.101–109.
8. Филиппова М.Г., Чернов Р.В., Мирошников С.А. Вытеснение угрожающей информации: изучение возможности измерения неосознаваемого страха / М.Г. Филиппова, Р.В. Чернов, С.А. Мирошников // Вестник СПбГУ. – Сер. 12. – 2010. – Вып. 2. – С.143–158.
9. Wittkowski , J. (2001). The construction of the Multidimensional Orientation Toward Dying and Death Inventory (MODDI-F) . *Death Studies* , 25 , 479 – 495 .

Аннотация. В статье рассмотрены три проблемные зоны, которые объединяют значимые вопросы построения и проведения эмпирического исследования феномена смерти.

Выделены следующие группы трудностей: содержательные (или сущностные) трудности (субъективность опыта смерти, недостаточность психологической интерпретации); методологические трудности (проблемы методического инструментария, степень тяжести задач, ограниченность эмпирической выборки, этика процедуры проведения исследования, сбалансирование количественного и качественного подходов); психологические трудности (психологические защиты против страха смерти, сознательное и бессознательное отношение к смерти). Выяснено, что применение комплексного подхода в исследовании страха смерти нивелирует ряд трудностей исследовательского процесса и дает возможность выхода на новый качественный уровень теоретизации, аналитико-синтетических построений, смысловых конструкций и масштабных обобщений.

Ключевые слова: страх смерти, трудности эмпирического исследования, методический инструментарий, комплексный подход.

Summary. In article three problem zones which unite significant questions of construction and carrying out empirical research of a phenomenon of death are considered. The following groups of difficulties are allocated: substantial difficulties (subjectivity of experience of death, insufficiency of psychological interpretation); methodological difficulties (problems of methodical tools, severity of tasks, limitation of empirical selection, ethics of procedure of carrying out research, balancing of quantitative and high-quality approaches); psychological difficulties (psychological protection against fear of death, the conscientious and unconscious attitude to death). It is found out that application of an integrated approach in research of fear of death levels a number of difficulties of research process and gives the chance of an exit to the new qualitative level of theorization, analitiko-synthetic constructions, semantic designs and large-scale generalizations.

Keywords: fear of death, difficulty of empirical research, methodical tools, integrated approach.